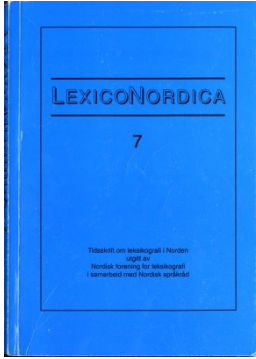

LexicoNordica

Titel:	Vilket språk var utgångspunkten? Om ursprunget till den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705	
Forfatter:	Lennart Larsson	
Kilde:	LexicoNordica 7, 2000, s. 61-74	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Lennart Larsson

Vilket språk var utgångspunkten? Om ursprunget till den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705

In the year 1705, a German-Swedish-Polish-Lettish dictionary entitled *Wörter-Büchlein, wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch, zu benennen seynd* was published in Riga. The dictionary was a revision of *Vocabularium wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch, aussprechen seynd*, a dictionary also encompassing four languages, also published in Riga but in 1688. As can be seen from the titles, Swedish in the newer dictionary replaced the Latin in the older book. This article explores the question of which language in the older dictionary was used as a basis for the presentation of the Swedish vocabulary. A comparison between the different languages shows that even though German was predominantly used, this was not true for all of the articles. In several examples, the author of the section concerning the Swedish vocabulary obviously used Latin instead as a basis.

År 1705 utkom i Riga en fyrspråkig ordbok med titeln *Wörter-Büchlein, wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch, zu benennen seynd*.¹ Någon författare finns inte angiven – den enda övriga upplysningen som ges på titelsidan är tryckuppgifterna *RIGA, Bey Georg Matth. Nöller 1705* – och inte heller innehåller ordboken något förord eller några dedikationer. *Wörter-Büchlein* omfattar 7^{1/4} ark i oktavformat och med titelsidan och de två avslutande uppslagens *Register öfwer Capitlen* inräknade är antalet tryckta sidor 115. Artiklarna sträcker sig över ett helt uppslag med de tyska och svenska motsvarigheterna på versosidorna och de polska och lettiska på rectosidorna. Det sammanlagda antalet artiklar är 1223. *Wörter-Büchlein* är i huvudsak systematiskt uppställd och indelad i 24 kapitel med rubriker på alla fyra språken: några svenska exempel är *Om Gudh och Andarne, Om Lekamen och sine Deelar, Om Maat och Dryck* och *Om Ohyra*. Därtill kommer en avslutande *Tillågning* (ett av många

¹ En presentation av *Wörter-Büchlein* liksom ett preliminärt försök att placera in ordboken i de svenska respektive polska lexikografiska traditionerna möter i de i litteraturlistan förtecknade artiklarna ur *Acta Sueco-Polonica* nr 5 (1997) och nr 6 (1998). För den lettiska vokabulären se framför allt Zemzare (1961) och Vanags (1999).

exempel på hur sättaren förväxlat <å> och <ä>) som innehåller ett antal adjektiv och verb; i de övriga kapitlen finns i princip endast substantiv. Även inom de 24 kapitlen är artiklarna ordnade efter semantiska principer. Exempelvis följs i kapitlet *Om Handwärcks Folk* beteckningarna för de olika hantverkarna av ord som har att göra med deras verksamhet: närmast efter *Skomakere* kommer sålunda *Läder*, *Läst*, *Skosola*, *Beek*, *Beektråd*, *Syyl* medan *Barbeerare* följs av *Rakekniff*, *Åderjern*, *Såår*, *Swamp*, *Plåster*. Det avslutande avsnittets adjektiv och verb följer däremot helt andra principer; här uppvisar de polska motsvarigheterna en till stora delar alfabetisk ordning.

Till omfånget är alltså *Wörter-Büchlein* inte särskilt imponerande utan kan väl närmast karaktäriseras som en fickordbok av enklaste snitt. Knapphändigheten gäller även mikrostrukturen: de respektive språkens motsvarigheter står – med några lätt räknade undantag för polskans och lettiskans del – helt okommenterade och utan att några böjningsformer anges. Inte heller i övrigt ger *Wörter-Büchlein* intryck av någon särdeles hög ambitionsnivå. Något ur lexikografisk synvinkel nydanande verk är det inte; dess beroende av äldre ordböcker är uppenbart och den brukar betecknas som en omarbetning av en annan fyrspråkig ordbok utgiven anonymt vid samma tryckeri i Riga år 1688 med titeln *VOCABULARIUM wie etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch und Lettisch, auszusprechen seynd*. Likheterna mellan de två ordböckerna är också frapperande: en snarlik titelsida, samma uppställning i fyra spalter över hela uppslaget, en identisk kapitelindelning och – med några få undantag – samma uppsättning artiklar. Så enkelt som att de latinska motsvarigheterna i den tidigare ordboken har bytts ut mot svenska i den senare är det emellertid inte. Även de övriga tre språkens vokabulärer har reviderats, minst tyskan som till största delen är oförändrad, mest lettiskan där det till stora delar handlar om en helt ny vokabulär. Den lettiska vokabulären tycks också ha utformats med betydligt större omsorg jämfört med de övriga språkens; frånsatt lettiskan ter sig nämligen *Wörter-Büchlein* både till form och innehåll i mångt och mycket som en tillfällighetsprodukt, ett hastverk bemängt med inkonsekvenser och bristfälligheter. Iögonfallande är inte minst de många egendomligheter som möter i den svenska vokabulären: märkliga val av motsvarigheter, ord och ordformer som saknar belägg i SAOB, mer eller mindre uppenbara tryckfel.

Det svenska inslaget i *Wörter-Büchlein* reser ett antal intressanta frågor. Inte minst gäller det vokabulärens ursprung. En fråga är huruvida upphovsmannen till den svenska vokabulären tog hjälp av någon tidigare utgiven svensk ordbok vid sitt arbete. En annan – och

det är framför allt den som jag kommer att behandla i det följande – är vilket eller vilka språk som varit utgångspunkten vid sammanställningen av de svenska motsvarigheterna. Eftersom några dokument som kan belysa tillkomsten av den svenska vokabulären inte finns bevarade så måste svaret på dessa frågor sökas längs andra vägar: i ordboken själv och i de historiska och lexikografiska kontexter i vilka den har tillkommit.

Sättningsmanuskripten

Wörter-Büchleins tyska, polska och lettiska vokabulärer har alltså i mer eller mindre reviderat skick hämtats från *Vocabularium*. En glimt av hur detta konkret har gått till ger det fragment av den äldre ordboken som finns bevarat på Vetenskapsakademiens bibliotek i Riga.² I detta finns en ny lettisk vokabulär tillskriven för hand, en vokabulär som till allra största delen överensstämmer med den som möter i Wörter-Büchlein (se Vanags 1999:69). Likaså innehåller fragmentet vissa ändringar i de övriga språkens vokabulärer, ändringar som dock bara delvis överensstämmer med dem som möter i den senare ordboken.

Uppenbarligen har det exemplar av *Vocabularium* som fragmentet utgör en del av fungerat som sättningsförlaga för den lettiska vokabulärens del; för detta talar inte bara de i allt väsentligt identiska vokabulärerna utan också sådana detaljer i fragmentet som svärtade fingeravtryck och markeringar av sidbrytningar. Klart är också att upphovsmanen till denna nya lettiska vokabulär var den tysk-lettiske prästen, skriftställaren och lexikografen Liborius Depkin (1652–1708); som Zemzare påvisat (1961:91) är det hans handstil som möter i fragmentet. Däremot kan Depkin *inte* ha varit upphovsman till den svenska vokabulären i *Wörter-Büchlein*. Dels saknade han av allt att döma kunskaper i svenska (se Larsson 1999), och dels finns det på ett par ställen i fragmentet ändringar av Depkins hand i den latinska vokabulären; tydligen utgick Depkin från att även den nya ordboken skulle vara tysk-latinsk-polsk-lettisk.

Det faktum att fragmentet inte har utgjort sättningsmanuskript för svenskans del innebär att sättaren måste ha haft ytterligare en förlaga

² Fragmentet (med signum L. dr. b. 17) omfattar bladen B1–B12 samt E2–E11. Två fullständiga exemplar av *Vocabularium* är bevarade, dels på Universitetsbiblioteket i Oslo och dels på Nationalbiblioteket i St. Petersburg. Av *Wörter-Büchlein* är sex exemplar kända varav tre i Sverige: på universitetsbiblioteken i Uppsala och Lund samt på Kungliga biblioteket i Stockholm.

framför sig när han arbetade med *Wörter-Büchlein*. Och det ligger givetvis nära till hands att anta att han även för den svenska vokabulärens vidkommande hade ett exemplar av *Vocabularium* som utgångspunkt, ett exemplar där någon tillfogat de svenska motsvarigheterna. Ett annat rimligt antagande är att detta andra sättningsmanuskript också innehöll de ändringar i de tyska och polska vokabulärerna som felas i det bevarade fragmentet. Klart är nämligen att utgångspunkten för sammanställningen av den svenska vokabulären måste ha varit ett åtminstone på vissa punkter reviderat exemplar av *Vocabularium*. Tydligast framgår det av följande artikel i den äldre ordboken där (kanske som ett resultat av något missförstånd vid sättningen) tyskans *hell(e)* 'klar' sammanställts med latinets *vacuus* 'tom' (D12)³:

Helle	Vacuus	Dety	Zaurumains
-------	--------	------	------------

I *Wörter-Büchlein* har denna artikel delats upp i två (F7):

Hell	Klaar	D TM ty	Skaidrs
Hohl	Tom/ Öde	Dety prozny	Dohbains

Att de svenska motsvarigheterna i detta fall har utgått enbart från den tryckta versionen av *Vocabularium* är uteslutet; de förutsätter en reviderad och kompletterad förlaga där båda artiklarna finns representerade.

Källspråk vid översättningen till svenska

Upphovsmannen till den svenska vokabulären torde alltså ha stått inför uppgiften att med utgångspunkt i ett reviderat exemplar av *Vocabularium* översätta de där givna lexikala enheterna till svenska. Frågan är vilket eller vilka av de fyra språken i *Vocabularium* som varit källspråk vid denna översättning.⁴ Svaret har jag försökt närma mig från två olika håll. Dels har jag utgått från den historiska kontexten: vilka språkkunskaper är det rimligt att anta att upphovsmannen till den svenska vokabulären kan ha haft? Dels – och det är i första hand den aspekten som kommer att behandlas här – har jag tagit min utgångs-

³ Eftersom ordbokens artiklar sträcker sig över ett helt uppslag låter jag här för enkelhetens skull arksignaturerna beteckna det uppslag de står på – egentligen utgör ju det jag kallar uppslaget D12 versosidan av blad D11 och rectosidan av blad D12.

⁴ Här används alltså termen *källspråk* inte i lexikografisk utan i översättningsvetenskaplig betydelse.

punkt i de två ordböckerna: vilka vittnesbörd kan de olika språkens vokabulärer i *Vocabularium* och *Wörter-Büchlein* lämna om översättningsprocessen? Även om merparten av artiklarna inte tillåter några slutsatser i detta avseende – t.ex. skulle ju svenskans *Watn* (A2) ha kunnat utgå från inte bara tyskans *Das Wasser* eller latinets *Aqua* utan också polskans *Woda* eller rentav lettiskans *Tas Udens* – går det ändå att utvinna en hel del upplysningar ur materialet: samtidigt som vissa artiklar är så haltande ur semantisk synvinkel att ett eller flera av språken kan uteslutas som källspråk finns det också morfologiska och semantiska överensstämmelser av ett slag som mer eller mindre ovedersägligt utpekar ett av språken som utgångspunkt för översättningen.

I princip kan givetvis källspråket vid översättningen ha varit vilket som helst av de fyra språken tyska, latin, polska och lettiska. I praktiken lär det dock bara vara tyskan och latinet som kommer på fråga. Rimligtvis står upphovsmannen till den svenska vokabulären att finna bland de svenskar som vid denna tid uppehöll sig i Riga – Livland var ju 1705 fortfarande en svensk provins – och kunskaper i lettiska och polska var med all säkerhet mycket sällsynta inom dessa kretsar. Ordböckernas vittnesbörd pekar åt samma håll. Några spår av lettiskan går överhuvudtaget inte att hitta i den svenska vokabulären i *Wörter-Büchlein*. När det gäller polskan finns det visserligen några enstaka fall där svenskan uppvisar större överensstämmelser med detta språk än med tyskan. Ett sådant är *Stadz-Tienare* (B2) som motsvaras av tyskans *Der Rahts-Diener* och polskans *Mieski S«uga* (A10); i stället för förleden *råds-* har alltså upphovsmannen till den svenska vokabulären valt det med polskans *miejski* semantiskt identiska *stads-*. Exemplet är dock så fåtaliga och av en sådan karaktär att de nog kan betraktas som tillfälligheter; klart är också att ordböckerna innehåller ett betydande antal artiklar där polskan av olika skäl omöjligen kan ha varit utgångspunkten för den svenska vokabulären.

Tyskan

Medan kunskaper i polska och lettiska säkerligen var nog så ovanliga inom de kretsar där upphovsmannen kan sökas torde kunskaper i tyska däremot ha varit något av en självklarhet. Dels utgjordes de högre sociala skikten i Livland – såväl städernas borgare som godsägaradeln – till största delen av tyskar. Dels hade det tyska språket en mycket framträdande position inte bara inom det svenska stormaktsväldet som helhet – "om det fanns något språk som kunde kallas *lingua franca* var

det tyska snarare än svenska" (Roberts 1980:86) – utan också i det egentliga Sverige. Enligt t.ex. Andersson (1997:41f.) går det knappast att överskatta tyskans betydelse i 1600-talets Sverige: det var "inte bara ett viktigt språk vid hovet och bland högre statstjänstemän utan också bland befolkningen överhuvudtaget".

Att tyskan har spelat in vid utformningen av den svenska vokabulären råder det heller ingen tvekan om; stundtals ger den rentav intryck av att upphovsmannen haft svårt att dra gränsen mellan de två språken. Inte minst gäller det de tyska ord som i mer eller mindre oförändrat skick tycks ha lånats in i den svenska vokabulären: två iögonfallande exempel är de i SAOB obelagda *Pergel* 'törved' (D4) och *Kröta* 'padda' (F4) motsvarande tyskans *Der Pergel* och *Die Kröte*. Framför allt möter detta tillvägagångssätt i kapitlet *Om Fisk* (E2–E3) med exempel sådana som *Butta* för *Die Butte*, *Grönning* för *Der Gründling*, *Smerling* för *Der Schmerling*, *Alant* för *Der Alant*, *Wimgall* för *Der Wemgall*, *Strömning* för *Der Strömning*, *Karuß* för *Die Karus* och *Sli* för *Die Schley*. Även om merparten av dessa fiskbeteckningar är belagda i svenska ordböcker kan det knappast råda något tvivel om att utgångspunkten vid sammanställningen av den svenska vokabulären i dessa fall har varit tyskan.

Vid sidan av dessa ordlån erbjuder den svenska vokabulären också ett antal exempel på vad som av allt att döma är översättningslån från tyskan: så t.ex. *Ätickia Kruka* för *Der Essig-Krug* (D6), *Dyngiegaffel* för *Die Mistgabel* (F2), *Koohorn* för *Das Küh-Horn* (F3) samt *Swijntrog* för *Der Schweintrog* (F4). Att tyskan här varit källspråket framgår också av innehållssidan; de latinska motsvarigheterna har i samtliga dessa fall mera generella innebörder utan de betydelsepreciseringar som förlederna i de svenska och tyska sammansättningarna representerar. Som latinsk motsvarighet till *Ätickia Kruka* har *Vocabularium* sålunda *Fidelia* 'krus, spann'⁵ (en bättre latinsk motsvarighet vore utan tvekan det *acetabulum* som Grimm ger som latinsk ekvivalent till *Essichkrug*). Motsvarande *Dyngiegaffel* – ett ord som överhuvudtaget inte är belagt i SAOB – har *Vocabularium* för latinets del *Tridens* 'treudd'. På liknande sätt motsvaras *Koohorn* av latinskt *Buccina* 'vallhorn, herdehorn' och *Der Schweintrog* av diminutivbildningen *Aqvaliculus* (D8) vars grundbetydelse närmast kan parafraseras som 'litet ämbar för vatten'.

Också några av de artiklar där svenskan representeras av två olika lexikala enheter tycks vara direkt översatta från tyskan: mot *Begravning* eller *Graff* (A8), *Hugg/ eller Slagh* (B6) och *Liuflich/ behageligh*

⁵ För de latinska betydelseförklaringarna har jag i första hand utnyttjat Cavallins latinsk-svenska ordbok.

(F8) står sålunda de snarlika *Das Begräbnüß oder Grab, Der Streich oder Schlag* respektive *Lieblich/anmuhtig*. I det sista fallet torde latinet vara diskvalificerat som källspråk också av semantiska skäl; det *Acceptabilis* som i *Vocabularium* står som motsvarighet till *Lieblich/anmuthig* (D12) återger knappast de tyska och svenska adjektivens betydelseinnehåll.

Den svenska vokabulären innehåller också några uppenbara felöversättningar som av allt att döma har sitt upphov i morfologiskt betingade feltolkningar av de tyska orden. Framför allt gäller det de två artiklar i verbavsnittet som i *Vocabularium* har följande lydelse:

Halte	Teneo	Trzymam	Turru (E7)
Verkauffe	Vendo	Przedaię	Pahrdomu (E8)

I stället för de förväntade *jag håller* respektive *jag säljer* innehåller den svenska kolumnen i *Wörter-Büchlein* två helt andra verb:

Halte	Jagh Haltar	Trzymam	Turru (G7)
Verkauffe	Jagh Köpar	Przedaię TM	Pahrdohdu (G8)

Någon annan förklaring till dessa ordval än att upphovsmannen till den svenska vokabulären har misstolkat de tyska motsvarigheterna är knappast möjlig. I fallet *Verkauffe* har upphovsmannen tydligen i hastigheten råkat förbise prefixet *ver-* och utläst verbet som *kaufe*, medan han när det gäller *Halte* har förletts av likheterna på uttrycksplanet mellan tyskans *halten* och svenskans *halta*.

Ett parallellfall är kanske också följande sammanställning:

Höre auff	Jagh Hörer	Przestawam	Atstahju (G6)
-----------	------------	------------	---------------

Att svenskan representeras av *hör* och inte av *upphör* är rimligtvis resultatet av ett förbiseende. Här är dock frågan vem som har brustit i uppmärksamhet; i motsats till de två föregående exemplen skulle det ju också kunna vara sättaren som förbisett partikeln i ett handskrivet "Jagh Hörer upp".

Wörter-Büchlein innehåller även ett antal sammanställningar som visserligen inte direkt utpekar tyskan som källspråk men där latinet av olika skäl knappast kommer på fråga; och i och med att polskan och lettiskan inte är aktuella i sammanhanget återstår därmed bara tyskan. Som redan framgått är de latinska motsvarigheterna i *Vocabularium* ibland inte särskilt väl valda ur semantisk synvinkel. Ytterligare några

exempel där latinet av semantiska skäl är mer eller mindre uteslutet som källspråk är *Scrinium* (B10) 'skrin, schatull' mot tyskans *Das Schaff* och svenskans *Skååp* (C7), *Genuinus* (E4) 'äkta, naturlig' mot *Leibhafftig* och *Lekamelig* (G3), *Procuro* (E5) 'vårda, sköta, ombesörja' mot *Beschere* och *Jagh Beskiär* (G5) samt *Concedo* (E7) 'vika undan, medge' mot *Leihe* och *Jagh Länar* (G6).

Den latinska vokabulären i *Vocabularium* ger också ett antal exempel på mer eller mindre korrumpierade former. Även om förvanskningar sådana som *Alica sabenacea* för *alica avenacea* (C8), *Cucurrus* för *cucumis* (D3), *Cautis* för *caulis* (D4) och *Simus* för *finus* (D7) inte helt diskvalificerar latinet som källspråk förefaller det i alla fall betydligt sannolikare att det är tyskans *Die Haber-Grütze*, *Die Augurcke*, *Der Stengel* och *Der Mist* som ligger bakom svenskans *Hafwer-Gryyn* (D8), *Augurka* (E7), *Stialka* (E7) respektive *Dyngia* (F2). Ett annat exempel är *Valnæ* för *valvæ* (C4); här tillkommer dessutom den slående morfologiska överensstämmelsen mellan svenskans *Fönsterlukor/ Släge* (D4) och tyskans *Die Fensterschläge*. I ett fall har förvanskningen gett den latinska motsvarigheten en helt annan betydelse: mot svenskans *Tunn* (F7) och tyskans *Dünn* står inte det förväntade *tenuis* utan i stället *Tentus* (D11) 'spänd'.

Det finns ytterligare en typ av exempel där tyskan med all säkerhet har varit källspråket. Det gäller några av de fall där till formen identiska latinska ord uppträder med två olika betydelser i *Vocabularium*. Vanligtvis framgår det visserligen av kontexten vilken betydelse som avses. När t.ex. de två förekomsterna av latinets *Spira* motsvaras av dels *Kringla* (C4) och dels *Hatteband* (D6) behöver det i och för sig inte bero på att upphovsmannen utgått från de tyska motsvarigheterna *Die Kringel* respektive *Die Hutschnur* utan kan också förklaras av artiklarnas placering: medan *Kringla* står i kapitlet *Om Handwärcs Folk* mellan *Simmla* och *Baakugn* har *Hatteband* sin plats i kapitlet *Om Klädning*. Annorlunda är fallet i det avslutande verbavsnittet där materialets disposition inte tillåter några semantiska slutledningar. Här uppträder det homonyma *Volo* samt de polysema *Abseco*⁶ och *Voco* med vardera två tyska motsvarigheter:

⁶ Verbet *abseco* är uppenbarligen inget autentiskt latinskt ord; hos Georges finns det bara som en asteriskform under participet *absectus*, och sannolikt rör det sig här antingen om en analogibildning till detta particip eller verb som *deseco* och *exseco* eller om en förvanskning av *abscido* 'hugga av, skära av'.

Fliege	Volo	»atam ⁷	Lapu (E5)
Will	Volo	Chce	Gribbu (E8)
Haue ab	Abseco	Obcinam	Nozertu (E6)
Sage ab	Abseco	Pi«uje	Noosathku (E6)
Ruffe	Voco	Wo«am	Sauzu (E7)
Nenne	Voco	Zowie	Sauku (E9)

I *Wörter-Büchlein* ser de motsvarande artiklarna ut på följande sätt:

Fliege	Jagh Flyger	»átam	Skreenu (G4)
Will	Jagh Will	Chc TM	Gribbu (G7)
Haue ab	Jagh Huggeraff	Odcinam	Nozehrtu (G5)
Sage ab	Jagh Säger aff	Pi«uj TM	Nosahgu (G5)
Ruffe	Jagh Kallar	Wo«am	Sauku (G6)
Nenne	Jagh Nämner	Zowi TM	Sauku (G8)

Klart är att latinet i dessa fall inte kan ha varit utgångspunkten vid översättningen till svenska; för att tyskan varit källspråket talar ju även vissa av de svenska motsvarigheternas morfologiska likheter med de tyska orden.

Latinet

Att tyskan i många fall varit källspråket vid översättningen till svenska är alltså ovedersägligt. Vad som återstår är frågan om också latinet i vissa fall har fungerat som källspråk vid sidan av tyskan. Även om latinet inte kunde mäta sig med tyskan som kommunikationsspråk hade det en mycket stark ställning inom vissa domäner. Fortfarande var "den lärda kulturen vid gymnasier och universitet [...] under 1500- och 1600-talen alltigenom latinsk" (Lindberg 1993:75), och till det mått av bildning som måste förutsättas hos upphovsmannen hörde med all säkerhet också vissa kunskaper i latin. Och även om det latinska inflytandet på den svenska vokabulären inte på långt när är lika påfallande som det tyska finns det ändå vissa inslag som tyder på att latinet ibland varit utgångspunkt vid översättningen.

Några ordlån som entydigt utpekar latinet som källspråk förekommer inte. När de svenska motsvarigheterna anknyter till de latinska på uttryckssidan gäller det i de allra flesta fall också för de tyska: så t.ex. motsvaras latinets *Pestilentia* (B6), *Torta* (C8), *Camelus* (D2), *Salvia* (D4), *Tulipa* (D4) och *Magnes* (D10) inte bara av svenskans *Pestilentz* (C3), *Torta* (D8), *Cameel* (E6), *Salwi* (E7), *Tulpan* (E8) och

⁷ Såväl *Vocabularium* som *Wörter-Büchlein* förväxlar «ataç 'lappa, laga' med lataç 'flyga'.

Magnet (F6) utan också av de snarlika tyska *Die Pestilentz*, *Die Torte*, *Das Kamehl*, *Die Salbey*, *Die Tulpe* respektive *Der Magnet*. Det enda undantaget är svenskans *Salat/ Lactuck* (E7) motsvarande tyskans *Der Sallat* och latinets *Lactuca* (D3); här ligger det nära till hands att tänka sig att såväl tyskan som latinet har spelat in vid upphovsmannens val av de svenska ekvivalenterna.

Några översättningslån från latinet tycks inte heller förekomma. I de fall de svenska enheternas morfemuppsättningar har paralleller i latinet så gäller detsamma också för tyskan: t.ex. motsvaras *Waktmåstare* (B2) inte bara av latinets *Præfectus Vigilum* (A10) utan också av tyskans *Der Wachtmeister*. Däremot tyder valet av böjningsform i två fall på att upphovsmannen sneglat på de latinska motsvarigheterna:

Der Feyertag	Helgedagar	Swi TM to	Ta Swehdeena (A8)
Der Reichthum	Rijkedomar	Bogáctwo	Ta Baggatiba (B8)

Medan de svenska motsvarigheterna står i plural har alltså samtliga de övriga språken singularformer, och det är svårt att undkomma miss-tanken att det är *Vocabulariums* latinska pluralformer *Feriae* (A8) och *Divitiæ* (B4) som här varit bestämmande. Att det för latinets del handlar om pluralia tantum spelar ingen roll i sammanhanget; för svenskans del hade ju singularformerna *helgdag* och *rikedom* varit fullt möjliga.

Det finns också en uppenbar felöversättning som torde ha sin grund i den latinska motsvarighetens utseende (F3):

Die Scheune	Örtegård	Odryna, Stodo«á	Tas Schkuhnis
-------------	----------	-----------------	---------------

Som motsvarighet till tyskans *Die Scheune* 'lada, loge' och de likbetydande polska och lettiska orden ges alltså det i sammanhanget helt malplacerade *Örtegård*. Att förklara detta ordval utifrån tyskan är knappast möjligt, och inte heller kan det röra sig om någon sammanblandning från sättares sida. Däremot erbjuder latinet i *Vocabularium* en förklaringsmöjlighet (D7):

Die Scheune	Horreum	Odryna	Ta Schuinn
-------------	---------	--------	------------

Den latinska ekvivalenten *Horreum* har ju på uttryckssidan en förrädisk likhet med *hortus* 'trädgård, örtegård', och den mest plausibla förklaringen till den märkliga sammanställningen i *Wörter-Büchlein* är väl att upphovsmannen till den svenska vokabulären helt enkelt har råkat läsa ut *Horreum* som *hortus* eller det diminutiva *hortulus*.

Framför allt är det emellertid på det semantiska planet som spåren av ett latinskt inflytande här och där kan skönjas. I vissa fall tycks de

svenska enheternas betydelse ansluta till latinet samtidigt som de mer eller mindre uppenbart avviker från de övriga språken. Mest frapperande är kanske följande exempel från *Wörter-Büchlein* (A2):

Das Ungewitter Wäderleek Niepogodá Tas ne-labs Gaifs

Medan såväl tyskan som polskan och lettiskan uttrycker betydelsen 'oväder' har alltså svenskan det neutrala *Wäderleek*. I *Vocabularium* ser motsvarande artikel ut på följande sätt (A3):

Das Ungewitter Tempestas Niepogoda Tas nelabs Gays

Rimligtvis är det latinets *Tempestas* – som betecknar både 'väder, väderlek' och 'oväder, storm' – som ligger bakom att den svenska motsvarigheten inte blivit det förväntade *oväder*.

En latinsk förlaga kan också anas bakom följande sammanställning (G):

Betrogen Bedrägeligh Oszukány Wiltigs. Krahpigs

Förklaringen till att svenskan inte i likhet med tyskan och polskan har ett perfektparticip 'bedragen' ligger antagligen i *Vocabulariums* latinska motsvarighet *Fallax* (E) som just representerar betydelsen 'bedräglig'. Visserligen har tyskans *betrogen* enligt Grimm vid sidan av den passiva betydelsen 'deceptus' också en aktiv betydelse 'fallax, astutus'; i det fall upphovsmannen hade utgått från tyskan torde det dock ha legat betydligt närmare till hands att han valt participet *bedragen* även för svenskans del.

Ett intressant fall är följande artikel i kapitlet *Om Slächt och Skyldskab* (B4):

Die Muhme Farsyster/ Faster Ciotká Ta Mahtes Mahfa

Eftersom tyskans *muhme* betecknar såväl 'faster' som 'moster' medan de polska och lettiska motsvarigheterna enbart står för 'moster' förefaller det märkligt att upphovsmannen till den svenska vokabulären endast anger betydelsen 'faster'.⁸ Det faktum att han som svenska mot-

⁸ Även om polskans *ciotka* numera betecknar såväl 'moster' som 'faster' hade det tidigare endast betydelsen 'moster'. Att det rör sig om en förhållandevis sentida förändring framgår av att *ciotka* i *S«ownik warszawski* från år 1900 sägs beteckna "siostra matki, rzadziej ojca" (dvs. "moders syster, mera sällan faders") medan Lindes ordbok från mitten av 1800-talet förklarar ordet med enbart "matki siostra,

svarigheter till *Der Groß-Vater* och *Die Groß-Mutter* anger *Farfar/Moorfar* respektive *Farmor/Mormoder* (B3) visar ju att han inte bara var väl medveten om den semantiska diskrepansen mellan svenskan och tyskan när det gäller dessa släktskapsbeteckningar utan också ansåg denna skillnad vara av sådan vikt att den borde komma till uttryck i ordboken. En möjlighet är förstås att han av misstag skrev *Faster* i stället för ett avsett "Moster". En annan och kanske sannolikare förklaring är emellertid att den latinska motsvarigheten spelat in. I likhet med svenskan skiljer ju även latinet mellan *matertera* 'moster' och *amita* 'faster', och det är just detta senare ord som möter i *Vocabularium* (A12):

Die Muhme	Amita	Ciotka	Ta Mateemas
-----------	-------	--------	-------------

Ett annat inslag i den svenska vokabulären som kan ha sin grund i latinet möter i följande två adjektivartiklar där samtliga språk utom svenskan företräds av två olika lexem:

Warm	Warm	Ciep«y	Silts (F7)
Heiß	Warmt	Goracy	Karsts (F8)

Frågan är varför den distinktion mellan 'varm' och 'het' som kommer till uttryck i samtliga de övriga språken inte har fått någon motsvarighet i svenskan. Möjligt är att förklaringen ligger i de latinska motsvarigheterna i *Vocabularium*:

Warm	Calidus	Ciep«y	Sillts (D11)
Heiß	Calidus	Goracy	Karts (D12)

Av de latinska ordböckerna att döma är distinktionen mellan 'varm' och 'het' inte lexikaliserad i detta språk, och när upphovsmannen till den svenska vokabulären inte gör denna uppdelning är det lätt att föreställa sig att det är latinets semantiska struktur som ligger bakom.

Kanske är det också latinet som ligger bakom följande egenartade sammanställning i kapitlet *Om Scholen*, mellan *Liten Book* och *Skrifwa-Book* (B6):

Der Griffel	Pelare	Rylek	Rahdamajs. it. Rakstamajs
-------------	--------	-------	---------------------------

der Mutter Schwester, die Muhme". Också det tyska ordet hade enligt Grimm ursprungligen endast betydelsen "matertera, der mutter schwester". Att *muhme* även morfologiskt påminner om vårt *moster* gör inte upphovsmannens val av svensk motsvarighet mindre anmärkningsvärt.

Medan såväl tyskans *griffel* som polskans *rylec* och lettiskans *rakst*Çmais betecknar 'griffel, stiftformigt skrivredskap' tycks svenskans *pelare* stå för någonting helt annat: bland de betydelser som SAOB ger där någonting "till utseende (o. funktion) mer l. mindre påminner om en pelare" finns ingenting som ens kommer i närheten av något skrivredskap. Att förklara det som en felläsning eller sammanblandning från sättarens sida låter sig knappast göras. En möjlighet skulle kunna vara att det rör sig om en bildning till det verb *pela* som SAOB förklarar med "peta l. pilla l. påta"; det från tyskan inlånade *griffel* är enligt SAOB belagt i svenskan först 1637 och måhända tedde det sig för upphovsmannen inte som något alternativ för svenskans del. En annan och sannolikare förklaring är dock att det är *Vocabulariums* latinska motsvarighet *Stylus* (B2) som spelat in. Det latinska ordet är ju snarlikt det grekiska *stulow*, vars betydelse just är 'pelare', och kanske är det detta morfologiska sammanträffande som här fört upphovsmannen på avvägar.

Utnyttjade upphovsmannen någon källordbok?

Frågan vilket källspråk upphovsmannen utgick från vid översättningen till svenska har viktiga implikationer också för frågan huruvida han använde någon tidigare utgiven svensk ordbok vid sammanställningen av den svenska vokabulären. Klart är att en sådan bara kan ha kommit till användning i mindre utsträckning. För det första kan översättningar i stil med *Jagh Haltar* för tyskans *Halte* och latinets *Teneo* självfallet inte ha hämtats från någon ordbok utan måste vara upphovsmannens eget verk. För det andra kan sådana i SAOB obelagda ord som *Pergel*, *Alant* och *Dyngiegaffel* inte vara hämtade från någon ordbok; de äldre svenska ordböckerna är ju mangrant excerperade i SAOB. För det tredje – och viktigast – finns det inga tysk-svenska ordböcker utgivna vid den här tiden; de kommer först längre fram på 1700-talet (se t.ex. Holm 1986 och Hannesdóttir 1998). Och uppenbarligen är det ju tyskan som oftast – om än inte alltid – varit utgångspunkten för upphovsmannens översättningsarbete. Vad som återstår är således endast möjligheten att upphovsmannen i ett begränsat antal fall utnyttjat en äldre latinsk-svensk ordbok.

Litteratur

Ordböcker

- Cavallin = Christian Cavallin: *Latinskt lexikon, till läroverkens tjenst*. Stockholm 1888.
- Georges = Karl Ernst Georges: *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch*. Hannover/Leipzig 1913–1918.
- Grimm = Jacob Grimm & Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch* 1–16. Leipzig 1854–1954.
- Linde = Samuel Bogumi« Linde: *S«ownik jTMzyka polskiego* I–VI. 2 rev. uppl. Lwów 1854–1860.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* 1–, 1898–. Lund.
- S«ownik warszawski = *S«ownik jTMzyka polskiego* I–VIII. J. Kar«owicz, A. Kryøski & W. Nied<wiedzki (utg.). Warszawa 1900–1927.
- Vocabularium = *Vocabularium Wie Etzliche gebräuchliche Sachen Auff Teutsch, Lateinisch, Polnisch Und Lettisch, Auszusprechen seynd*. Riga 1688.
- Wörter-Büchlein = *Wörter-Büchlein, Wie Etzliche gebräuchliche Sachen auff Teutsch, Schwedisch, Polnisch und Lettisch, Zu benennen seynd*, Riga 1705.

Övrig litteratur

- Andersson, Bo 1997: Tyskspråkig lyrik i 1600-talets Sverige. I: *Den nordiska mosaiken. Språk- och kulturmöten i gammal tid och i våra dagar. Humanistdagarna vid Uppsala universitet*. Uppsala, 41–51.
- Gruszczyøski, W«odzimierz 1997: W poszukiwaniu polskich pierworów s«ownika Depkina. I: *Acta Sueco-Polonia* nr 5 1996. Uppsala, 79–114.
- Gruszczyøski, W«odzimierz & Lennart Larsson 1997: Depkins ordbok. I: *Acta Sueco-Polonica* nr 5 1996, 73–78.
- Hannedøttir, Anna Helga 1998: *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Göteborg.
- Holm, Lars 1986: Swedbergs Svensk Ordabok – tryckta källor, föregångare och möjliga förebilder. I: Lars Holm: *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala.
- Larsson, Lennart 1997: Är Depkins svenska vokabulär hämtad från Florinus? Del 1. I: *Acta Sueco-Polonica* nr 5 1996, 115–136.

- Larsson, Lennart 1998: Är Depkins svenska vokabulär hämtad från Florinus? Del 2. I: *Acta Sueco-Polonica* nr 6 1997, 63–88.
- Larsson, Lennart 1999: Liborius Depkin och Wörter-Büchlein (opublicerat manuskript presenterat vid ett seminarium på Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 6.4.1999)
- Lindberg, Bo 1993: *Europa och latinet*. Stockholm.
- Roberts, Michael, 1980: *Sverige som stormakt 1560–1718. Uppkomst och sönderfall*. Stockholm.
- Vanags, Péteris 1999: 1705. gada "Wörter-Büchlein" un tās rasanās vēsture. I: "Wörter-Büchlein". *Facsimile of the 1705 German-Swedish-Polish-Latvian Glossary printed in Riga*. Stockholm, 65–70.
- Zemzare, Daina 1961: *Latviesu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)*. Riga.